

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/EO.2017.007>

Андрій Жив'юк

(Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені Степана Дем'янчука Рівне, Ukraina)

Поляки в органах радянської влади в західних областях УРСР (1939–1941 рр.)

Słowa kluczowe: Polacy w URSS; Polacy we władzach radzieckich; tereny zachodnie URSS

Keywords: Poles in the USSR; Poles in the Soviet authorities; western areas USSR

У новітній історії Польщі вереснева катастрофа 1939 р. виявилась трагічним контрапунктом, поставивши польську спільноту перед вибором: опір / співпраця чи співжиття з одним та іншим окупантом. Польська політична, військова, культурна еліта і більшість поляків обрали спротив, як активний, так і пасивний. Політичний компроміс з нацистською владою був виключений вже від початку окупації, вимушено-прийнятними видавались лише індивідуальні стратегії виживання. Менш однозначно складались стосунки з радянським окупантом, якого на початку багато хто сприйняв за союзника. Після ж нападу Німеччини на СРСР та укладення „угоди Сікорського – Майського” такий союз набув статусу де-юре. Саме цим чинником можемо пояснити співпрацю частини польського населення з радянською стороною, аж до присутності поляків у низових органах радянської влади.

Звісно, що в середовищі польського, як і українського, єврейського, чеського та інших етносів, що населяли територію новоутворених

західних областей УРСР, була частка осіб, які притримувались лівих поглядів і з симпатією сприйняли більшовицьку владу. Для польської сторони можемо окреслити це явище як „синдром Ванди Василевської”, коли деякі польські інтелектуали не лише єврейського походження (Александр Ват, Александр Дан, Халіна Гурська), а й такі як Владислав Броневський, Тадеуш Бой-Желенський визнали для себе за можливе стати до співпраці з „советами”. Нагадаємо, що у жовтні 1939 р. вони утворили організаційний комітет польських письменників у Львові, від імені якого 19 листопада підписали заяву, що вітала приєднання Західної України до СРСР.

З іншого боку, на процесі залучення місцевих кадрів до органів регіонального управління, інакше кажучи до більшовицької номенклатури, відобразилися етнічні зміни, які відбулися у краї впродовж 1939 – першої половини 1940-х рр. Йдеться не тільки про збільшення питомої ваги росіян у загальному національному спектрі регіону, але й зменшення на цьому тлі частки представників польської національності. Саме вони, в силу об'єктивних причин, до 1939 р. склали основу політичної, господарської, культурної еліти „східних кресів” Польської держави і були у своїй масі значно освіченішими, ніж, до прикладу, українці.

У місцях компактного проживання мешканців різних національностей траплялися випадки призначення на посаду керівників місцевих органів радянської влади представників домінуючого там етносу, зокрема чехів, білорусів, росіян чи поляків. Як вважають українські дослідники, останні влада часто використовувала „для провокування польського населення на боротьбу проти українських націоналістів”¹. Ті ж, у свою чергу, піддавали сільських голів польської національності репресіям, мотивуючи свої дії тим, що „поляки краще ставляться до виконання заходів, які проводить радянська влада”². Така ситуація, однак, виникла аж у 1944 р. Для 1939–1941 рр. більш характерним було свідоме маніпулювання радянських владних структур, у першу чергу, з боку органів Народного комісаріату внутрішніх справ – Народного

¹ О. Калакура, *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті*, Київ 2007, с. 326.

² Г. Стародубець, *Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.)*, Житомир 2016, с. 133.

комісаріату державної безпеки (НКВС-НКДБ), настроями українців і поляків та інспірування обструкції і негації одних стосовно інших.

Польські дослідники зазначають, що поляки й українці після початку Другої світової війни опинилися у різній геополітичній ситуації, яка спонукала поляків боротися проти Німеччини і еволюціонувати у стосунках з Радянським Союзом від ворожнечі до союзництва. Натомість для українців ворогом номер один став СРСР. Однак при цьому під українцями розуміються українські націоналісти (інакше кажучи, Організація українських націоналістів – ОУН), а співпраця українців з Німеччиною розглядається на прикладі Генерал-губернаторства³. За такого підходу осторонь залишається ситуація, що виникла у 1939–1941 рр. у Східній Галичині й на Волині (інакше кажучи, у західних областях УРСР), де як поляки, так і українці опинилися віч-на-віч з більшовицькою владою, котра, за кулісами гасел про інтернаціоналізм, всіма засобами намагалася втілити сценарій *divide et impera*.

Головнокомандуючий Українським фронтом С. Тимошенко у зверненні до робітників і селян Західної України під назвою *Дорогі брати і сестри*, видрукуваному напередодні вступу радянських військ, закликав: „Годі носити на своїх згорблених нуждою плечах польських панів. [...] Зброєю, косами, вилами і сокирами бий одвічних ворогів твоїх – польських панів, які перетворили твою країну в безправну колонію, які тебе ополячували, в болото затоптали твою культуру і перетворили тебе і дітей твоїх в бидло, в рабів. Не повинно бути місця на землі Західної України панам і підпанкам, поміщикам і капіталістам”⁴. Хоча формально більшовицька влада не виступала проти польського населення, а „лише проти польських буржуазії та поміщиків”, „осадників”, але фактично проводила „деполонізацію” теренів⁵.

Надзвичайний інтерес виявили співробітники опергруп НКВС до українських антипольських повстань, які мали місце в першій половині вересня 1939 р. у різних місцевостях Східної Галичини і Волині,

³ Г. Мотика, *Від волинської різанини до операції „Вісла”*. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр., Київ 2013, с. 30–32.

⁴ *Відозва командуючого українським фронтом командарма I рангу Семена Тимошенка до робітників і селян Західної України*, в: М. Кучерепа, В. Вісин, *Волинь: 1939–1941 рр.*, Луцьк 2005, с. 186.

⁵ Л. Зашкільняк, М. Крикун, *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002, с. 514.

педальюючи їх антипольський характер. Так, особливу увагу приділили слідчі НКВС заарештованим учасникам протипольського виступу в с. Дермань на Волині, дошукуючись там, очевидно, сліду Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), а знайшовши слід ОУН, переклчили свою увагу на його антирадянську складову⁶.

У національній політиці більшовики намагалися протиставити українців полякам, тому політика українізації часто проводилася під антипольськими гаслами, а політичні репресії заторкнули найперше польську спільноту. Представництво польського населення серед депутатів Народних зборів Західної України склало 3% проти 92,2% українців⁷ (за іншими даними – 2,9% і 92,9%⁸). Водночас серед заарештованих за політичними звинуваченнями у період 1939–1941 рр. у Рівненській обл. українців було близько 46%, поляків – 36,4%, євреїв – 11,4%, росіян – 4%, інших – 2,2%⁹. Варто згадати, що за переписом 1931 р. українці становили 69,89%, поляки – 15,46%, євреї – 9,71%, росіяни – 1,09%. Тобто, серед учасників Народних зборів поляків було удванадцяттеро менше за відсоток польського населення в Західній Україні, натомість частка заарештованих серед них більша ніж удвічі перевищила цей відсоток.

Виступи на Народних зборах польських депутатів – двох жінок (одна з них Д. Кузьмінська) і учителя Юрасика – склалися зі стандартних привітань, подяк і закликів, у тому числі Червоній армії і вождеві Сталіну, сентенцій про гноблення робітників у Польщі, про велику боротьбу більшовиків, про долю жінки і найкращу демократію в СРСР, про злуку з УРСР і СРСР¹⁰.

Однак більшість польського населення не бажала сприяти легітимації радянської влади, що виразно виявилось під час виборів до

⁶ А. Жив'юк, І. Марчук, *Від „Дерманської республіки” до „Дерманської трагедії”*: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині, Рівне 2011, с. 25–32.

⁷ Л. Трофимович, *Українсько-польські відносини в 1939 році*, в: *У пошуках правди. Збірник матеріалів наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”*, Луцьк 2003, с. 132.

⁸ А. Жив'юк, І. Марчук, *op. cit.*, с. 37.

⁹ Р. Давидюк, *Репресивна політика радянського режиму проти національних меншин на Рівненщині у 1939–1941 роках*, в: *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*, вип. 3–4, 2011, с. 88.

¹⁰ *Записник жителя с. Дермань Здолбунівського повіту Волинського воєводства, депутата Народних зборів Західної України Є. Кисільчука про перебіг Народних зборів, в: Реабілітовані історією. Рівненська область*, кн. 2, Рівне 2009, с. 34–37.

Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР 24 березня 1940 р. Зауважимо, що у своєму ставленні до виборів поляки поділились на дві групи, умовно кажучи, нонконформістську і маскувальну. Приклади знаходимо у доповідній записці Тернопільського обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) про підсумки виборчої кампанії.

У м. Поморяни колишній член організації „Стшельци” Мудрицький казав: „Навіщо голосувати за кандидатів до Верховних Рад СРСР і УРСР, зачекайте до весни, і тоді ми будемо голосувати за кандидатів польського уряду. Це для поляків дорожче”¹¹. Аналогічно висловлювався Бартко Відзішевський з с. Слобідка Козлівського району: „Як це так, щоб совети прийшли на нашу землю, мордували наш польський народ, і хочуть, щоб за них ми голосували. Хай зачекають весни, тоді побалакаємо”¹². Казимир Зінькович, мешканець містечка Клевань Рівненської обл. у розмові сказав, що „Польща буде ще більшою, ніж вона була. Була Польща від Балтійського до Чорного моря, але буде ще більшою”¹³.

Натомість Броніслав Грендіс зі Зборівського району попереджував: „Необхідно організацію застерегти від арешту, для чого необхідно виконувати всі вказівки радянської влади, на вибори у Верховні Ради повинні з’явитися усі, щоб не було підозр”¹⁴. Дружина польського офіцера Краковська з Чортківського району вторила: „Потрібно тепер бути розумними і знати, що робити проти радянської влади” (йшлося про саботаж виборів шляхом псування виборчих бюлетенів)¹⁵.

Польська спільнота не отримала представництва у вищих радянських законодавчих органах, по суті й не прагнути того, що влаштувало і радянську сторону. Остання вирішила компенсувати цей вакуум, увівши на виборах 15 грудня 1940 р. до складу депутатів місцевих рад кілька десятків поляків. Так, депутатами Волинської обласної ради стали 62 українці, 2 поляки, 4 росіян, 2 євреїв, 3 особи інших національностей¹⁶. Серед 81 депутата Львівської облради знаходимо імена:

¹¹ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп.1, спр. 19, арк. 4.

¹² Ibidem, арк. 5.

¹³ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1339, арк. 12.

¹⁴ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 19, арк. 5.

¹⁵ Ibidem, арк. 4.

¹⁶ М. Кучерепа, В. Вісин, *op. cit.*, с. 46.

Якубінська Анна Іванівна (учителька Поморянської середньої школи, Поморянський виборчий округ № 35)¹⁷, Щемплінська Ельжбета Сигізмундівна (письменниця, Сталінський виборчий округ № 64)¹⁸, Гулик Ксавера Ігнатіївна (учителька с. Гологори, Червоненський виборчий округ № 39)¹⁹, Маньковський Йосиф Антонович (редактор газети „Червоний штандарт”, Сокільницький виборчий округ № 27)²⁰. Кандидатами в депутати Тернопільської обласної ради (всього 76 осіб) були затверджені постановою бюро Тернопільського обкому КП(б)У від 2 листопада 1940 р.: Гринкевич Анелія Іванівна (Бережанський сільський округ № 8), Стахурська Магдаліна Миколаївна (Королівський округ № 13)²¹, Целієвська Анна Федорівна (Гусятинський округ № 25)²², Крокошинська Генора Йосифівна (Монастириський округ № 52)²³, Моспан Стефанія Каролівна (Ягільницький округ № 74)²⁴. Частка цих депутатів від загальної кількості депутатів обласних рад складала: Волинська обласна рада – 2,7%, Львівська – 4,9%, Тернопільська – 6,6%. У списках не зазначено національності депутатів, тому запропонований перелік є імовірнісним. Зрозуміло, що польським депутатам у місцевих виборних органах було відведено роль статистів, а їх присутність там не мала жодної іншої функції, окрім пропагандистської.

Геть інакше зреагували більшовики на домінування поляків у окремих радянських установах, закладах, організаціях, розцінивши його як виклик. У виступі на 1-ій Станіславській обласній партійній конференції 24 квітня 1940 р. секретар обкому КП(б)У з кадрів Міщенко бив тривогу: „Зв’язок – основний нерв у нашій системі народного господарства” хочуть прибрати до своїх рук поляки. Приблизно 75% тих, хто займає там відповідальні пости – „люди не наші, люди поставлені польською владою”. Охорону Станіславського поштамту очолює колишній офіцер Опорський, який воював проти більшови-

¹⁷ Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 16, арк. 1.

¹⁸ Ibidem, арк. 5.

¹⁹ Ibidem, арк. 7.

²⁰ Ibidem, арк. 8.

²¹ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп.1, спр. 15, арк. 39.

²² Ibidem, арк. 40.

²³ Ibidem, арк. 41.

²⁴ Ibidem, арк. 42.

ків, нагороджений 2-ма медалями і хрестом, майже 123 працівники (охорона, листоноші, телеграфісти) – прапорщики і офіцери. „Ні один документ за такого становища не може пройти секретним чином”. Аналогічна ситуація, зі слів Міщенка, існувала на залізниці²⁵.

Те, що серед працівників апарату цілого ряду установ було 75–80% поляків, коли в області 75–80% українського населення, на думку секретаря, підлягало негайному перезавантаженню: „Звісно, ми не можемо викинути зовсім польське населення і не залучати його до роботи, але ми не можемо терпіти таке становище, коли [...] переважає в апараті польське населення. Якщо вже на роботу приймається за національністю поляк, то потрібно уважно вивчити” його з допомогою НКВС²⁶.

Якщо надмірна присутність поляків у радянських установах не влаштовувала більшовицьку владу, то потрапляння до компартійної номенклатури уникали вже самі поляки. Начальник УНКВС (Управління Народного комісаріату внутрішніх справ) у Тернопільській обл. Вадіс у виступі на обласній партійній конференції цитував нелегальну антирадянську газету „Польша кличе”, яка писала: „Польський народ є суверенним. [...] У цей час Польша є символом і гаслом для тих народів, для яких свобода дорівнює життю. [...] Серед поляків не буде лояльних – вірнопідданих третьої імперії і неправдивих справжніх комуністів. Поганих овець – відщепенців, зрадників, шпигунів, провокаторів – коли настане час, знищимо, випалимо залізом, щоб і слід за ними зник”²⁷.

Інше питання – чи бажало, чи могло і чи планувало вище більшовицьке керівництво залучати поляків до компартійної номенклатури в Західній Україні? Очевидно, ні. Тому у списках працівників партійних комітетів районного та обласного рівнів превалюють українці і росіяни, є певний сегмент євреїв, окремі білоруси, трапляються навіть вірмени, грузин, грек, циган (2-й секретар Солотвинського райкому КП(б)У Станіславської обл.), але немає жодного поляка. За одним надто промовистим виключенням. У своїй анкеті делегатка 1-ї Станіславської обласної партійної конференції з правом дорадчого голосу Полякова-Копецька Олександра Володимирівна, 1897 року

²⁵ Держархів Івано-Франківської обл., Ф. П-1, оп. 1, спр. 6, арк. 117.

²⁶ Ibidem, арк. 118.

²⁷ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3, арк. 79.

народження, член Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків) (ВКП(б) з 1920 р., освіта середня, зазначила (єдина!), що по батькові вона росіянка, по матері – полька (не викликає сумніву, що серед інших делегатів теж були народжені у змішаних національних шлюбах, які цю подробицю опустили). Полякова-Копецька на час проведення конференції працювала директором спецторгу УНКВС у Станіславській обл.²⁸

Саме НКВС, а згодом ще й НКДБ відігравали роль „фільтра”, який мав очистити західноукраїнський соціум від „ворожих антирадянських домішок”. З іншого боку, задля утвердження радянської владної моделі органи НКВС-НКДБ виступали каталізатором українсько-польської недовіри і протистояння. Згаданий начальник УНКВС у Тернопільській області Вадіс повідомив делегатам конференції, що „люди праці, лише півроку назад звільнені з-під гніту польських панів”, з ентузіазмом взялись за „соціалістичне будівництво”. Актив з місцевого населення щоденно надає допомогу „в практичні роботи”. Наприклад, у виселенні осадників перший раз і сімей репресованих другий раз брали участь до 15 тисяч осіб²⁹.

На чолі місцевого активу перебували голови сільських, селищних, міських рад. Персоніфікувати, ранжувати за цензами, аналізувати склад і діяльність новобраних або новопризначених у 1939–1941 рр. у західних областях УРСР керівників місцевих органів влади, зокрема на рівні сільських чи селищних рад надто важко, зважаючи на відсутність або фрагментарність джерельної бази. Винятком є документи радянських спецслужб, зокрема архівно-кримінальні справи на заарештованих голів, їх заступників, секретарів сільських рад, кількість яких можна, із певним застереженням, екстраполювати на всю цю категорію радянських урядовців. З тих, що працювали на своїх посадах у 1939–1941 рр. у Рівненській обл. згодом заарештовано 16 осіб, серед яких знаходимо 2 поляків (12,5%).

Поляки, які опинились в органах влади були антикомуністами і особливо не приховували своїх переконань. Очевидно, вони йшли до влади, щоб репрезентувати Польщу, як вони це розуміли, як також з особистих міркувань.

²⁸ Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 11, арк. 55.

²⁹ Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3, арк. 76.

Восени 1939 р. секретарем сільського комітету, пізніше – секретарем сільської ради с. Виробки (знищене під час нацистської окупації) тодішнього Рівненського повіту став поляк Іван (так у справі, очевидно Ян) Станіславович Маслоха, 1893 року народження, який походив із с. Стшельце Стопницького повіту Келецької губернії. Він отримав домашню освіту, в 1914–1918 рр. служив у російській імператорській армії, у 12-му залізничному загоні, з 1917 р. – у чині унтер-офіцера. У 1919 р. мобілізований до польського війська, закінчив школу підофіцерів, служив капралом, тоді старшим унтер-офіцером у 6-му полку прикордонної охорони на польсько-німецькому кордоні. З 1921 р. працював у сільському господарстві. З 1933 до 1939 рр. був лісником (гайвим) у маєтку поміщика Віктора Чекмарьова, генерал-лейтенанта російської імператорської армії і білогвардійського емігранта, який помер 14 жовтня 1939 р. Очевидно, що по його смерті за маєтком доглядала дружина Аполлінарія, тому в анкеті заарештованого І. Маслохи значиться як роботодавець поміщик Аполлон Чекмарьов. Водночас, з 1937 р. І. Маслоха виконував обов'язки коменданта організації резервістів сіл (колоній) Тур, Сошники, Виробки, Шимонисько (до неї належало близько 45 осіб), мав на озброєнні пістолет калібру 6,35 мм, який у вересні 1939 р. у нього вилучив начальник міліції (робітничої гвардії) с. Виробки Микола Бородич. Орендував 5,5 га землі, мав 4 корови і коня³⁰.

Fot. 1. Iwan (Jan) Stanisławowicz Masłocha

³⁰ Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4251, арк. 5–6, 9–15.

На час арешту – 10 квітня 1940 р. – І. Маслоха проживав у с. Сошники Рафалівського району. Обвинувачувався за ст. 54–13 Кримінального кодексу (КК) УРСР, головним чином за співпрацю з польською поліцією, яку він заперечував, „проведення антирадянської агітації і поширення провокаційних чуток стосовно радянської влади”. Засуджений Особою нарадою при НКВС СРСР 25 жовтня 1940 р. на 8 р. ув'язнення у виправно-трудовах таборах, доля після засудження невідома. Реабілітований висновком прокуратури Рівненської області від 6 травня 1991 р.³¹

Зауважимо, що заступником голови сільради с. Виробки був симпатик КПЗУ Володимир Бородич, який, як і деякі інші українці з цього села, конфліктував з Маслохою ще з довоєнного часу. Слідчі спритно скористались з цього, надавши на допитах свідкам можливість сатисфакції.

Так, Семен Фищук, був заарештований польською владою у 1939 р. за антиурядову діяльність і утримувався 3 місяці в тюрмі. Він розповів, що коли повертався з тюрми додому, у с. Полиці, біля будинку начальника постерунку поліції, Іван Маслоха, вказуючи на будинок, сказав йому: „Якщо ти цю стіну розіб'єш головою, тоді розіб'єш і Польщу, Польща така міцна, що ти краще не пробуй її розбити”³². В. Бородичу І. Маслоха нібито казав: „Я працюю секретарем [сільради] тому, що хочу взнати революційно налаштованих осіб”³³.

Головою сільради с. Нова Любомирка Олександрійського району у 1939–1941 рр. працював поляк Теофіль Адольфович Кур'ята, 1910 року народження, уродженець кол. Андріївка Тучинської волості Рівненського повіту. Заарештований 13 липня 1944 р., на той час знову був головою сільради³⁴. Обвинувачений за ст. 54-3 з санкції ст. 54-2 КК УРСР (сприяння німецьким загарбникам). Засуджений Військовим трибуналом військ НКВС Рівненської обл. 12 лютого 1945 р. на 10 р. ув'язнення у ВТТ і 5 р. позбавлення прав з конфіскацією майна. Помер 6 жовтня 1947 р. у Північно-Східних таборах. Реабілітований висновком прокуратури Рівненської обл. від 30 січня 1993 р.³⁵

³¹ Ibidem, арк. 58–59, 61–62.

³² Ibidem, арк. 31–31зв.

³³ Ibidem, арк. 36.

³⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне (ГДА СБУ, Рівне), спр. П-11331, арк. 5–6.

³⁵ Ibidem, арк. 35–36, 49, 52–53.

Fot. 2. Teofil Adolfowicz Kuriata

Посвідка
Прод'являє у своєму моб. Руху Гімн Ста-
ршию Адольфовичу, Починаючи відомості
до Виконання Служби Товариства Ново-
любимирської Сільської Ради, згодом до-
рученням Виконання Сільської Ради
Завдання.

Секретарь Р.М.С.Р. / 10
Товариство Р.М.С.Р. / 10
10 Лютого 1919.
М. Станіслав.

Fot. 3. Zaświadczenie wydane Teofilowi Kuriacie jako przewodniczącemu Nowolubomirskiej Rady Wiejskiej

Зі свідчень як українців, так і поляків, влітку 1941 р. Т. Кур'ята зірвав зі стіни у приміщенні очолюваної ним сільської ради портрети Леніна і Сталіна, розірвав їх і кинув під ноги зі словами: „Навіщо вони нам потрібні, у нас тепер буде німецька влада”³⁶. До звинувачувального висновку цей епізод не потрапив, що вказує на недостатність доказів, якими володіло слідство. Водночас, маніпулюючи показами свідків, налаштовуючи їх один проти іншого, слідчі добивались необхідного їм результату, паралельно провокуючи українсько-польську неприязнь і ворожнечу.

Вірогідно, що драматизм ситуації добре розуміли керівники українського і польського національного підпілля. Восени 1940 р., під час арешту органами НКВС учасників клесівського осередку ОУН, у них було вилучено рукописну відозву *Поляки!*, виконану польською мовою і адресовану нібито полякам від поляків. У ній, зокрема, йшлося:

Dzis kiedy kolos germanski rosnie kosztem pognebionych narodow nad schodem Jewropi powiewa we hrvi wiconana czerwona plachta bolszewizmu. Bolshewik zajat ukrajinske ziemie wtenczas jak Niemiec grabit Polskie. My rozumielismy i rozumiemy ze Wolin, Galicija, Podlasie, Chelmczyzna, Polesie se ziemie rodzone ukrajinske i do tychrze my dzis nie roscimy zadnych pretensij. [...] Ukrajina jest nastraszniejszym wragiem komunizmu a opodki bolszewizmu i powstanie na wolne Panstwo ukrajinskie daje nam gwarancije odbudowania Ojchyzny do odzyskania Wolnosci. Za nasza i wasza wolnosc – gaslo kturego nie doczytalizmy w 1920 roku a ktуре dzis cena wlasnej krwi dotyczmac musimy. [...] Wspomagamy walkie narodu ukrajinskiego slowem i czynem. [...] Niech zyje Wolna Polska. Niech zyje Wolna Ukrajina. Ta odezwa jest pisana dla tych polakuw co zamieszkuja ziemie ukrajinska pod bolszewickim panowaniem. Przetytaj ja i odpisz w kilku ekzemplarach i rozdaj miedzy swoich braci Polakuw. Komitet imygracyjny Organizacje wolnej Polski. Dalem roku Panskiego 1940³⁷.

Насправді відозва походила від Григорія Рибак (,,Юрка Якоря”), керівника Костопільської округи ОУН, який перейшов у 1940 р. кордон з Генеральної губернії з інструкціями проводу ОУН (революційної). Очевидно, то була спроба витворити українсько-польське порозуміння на антиімперіалістичному/ антибільшовицькому ґрунті.

³⁶ Ibidem, арк. 2, 20–21.

³⁷ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6566, арк. 264 (конверт). Збережено правопис оригіналу.

Polacy!

Straciliśmy wolność ale nie straciliśmy duszy tej duszy co drugie lata
 przeszłej niewoli walczyła z Moskalem za swą wolność. Odwieczny wrocie
 nasz Niemiec grabieżną dłońią grabił naszą wolność krew i poratim niyn-
 jaz Polskę. Rzeczywistością jest nie ustająca walka z niemiecką nawa za
 naszym celem jest wolna Polska. Ostatni Rząd Polski nie pojmował swego
 zadania nie godnie postępując względem narodu ukraińskiego. My zale-
 bilismy czynną opozycję do Rządu do jego nieumijetnej politycy jak wzmocnając
 tak i zrewolucyj. Wielką omyłką zrobili Polacy odstępując ukraińską
 armiją w ten czas gdy wojaka ukraińskiego pomogli nam odprędzić nardę
 bolszewicką z pod Warszawy. Dziś niechyńko holoc germaniski roznie kosatem
 pogrzebionych narodow nad schołem jerozoli powieca we krwi i wiołom na
 szachowni szlachty bolszewizmu. Bolszewik rajają ukraińską ziemię wtenca-
 az jak Niemiec grabił Polskę. My rozumielismy i rozumielmy że Holini
 Galicija Podlasie Chełmcyzna Polnie są ziemię odroną ukraińską i do
 tychme my dziś nie rozsiemy żadnych pretensij. Lecz ta trzęzi Polnino
 co zamieszkała niemią wierna jest walce z żydo-moskowską koczuną sta-
 ganoną wolożości. Ukrajina jest nastroszonym wrogiem komunisty
 a opodni bolszewizmu i ^{na podkarpacie} ~~opodni~~ na wolne Polnie ukraińskie daje nam
 gwarancje odbudowania Ojczyzny do odzyskania Holności

Fot. 4. Odezwa „Polacy” autorstwa kierownictwa OUN

Спроба мало перспективна, зважаючи на її локальний характер і декларований український соборницький проект, який *a priori* не міг бути сприйнятий польською спільнотою. Вважаємо, що прискіплива увага до відозви органів НКВС-НКДБ (її текст був перекладений російською мовою³⁸) засвідчила їх тодішнє занепокоєння можливим

³⁸ Ibidem.

Za naszą i waszą wolność - hasło którego nie doczytaliśmy w 1920 roku
 a które dziś ceną własnej krwi dotrymac musimy. Do walki z bolsze-
 wizmem Polacy powinni ciągle być gotowi nie waląc tą szpetną umową
 za którą w 1920 roku daliśmy. Tworząc wolne wielkie Państwo ukraińskie
 stworzamy warunków stworzenia wolnej Polski na jej własnej ziemi
 Kropotkami walkę narodu ukraińskiego słowem i czynem
 W imię Przemysłowej Klasy za pobawioną częścią jej świętego Syna
 do walki z bezbożną komuną nie przeszkadzając jej i jej
 Niech żyje wolna Polska
 Niech żyje wolna Ukraina
 Ta odezwa jest pisaną dla tych polaków co zamieszkuje
 ziemie ukraińskie pod bolszewickim panowaniem
 Proszę ją podpisać w kilku egzemplarzach i wnieść
 między swoich braci.

Polakim

Komitet imigracyjny

Organizacja wolnej Polski
 Lulem roku pańskiego 1940 roku

Fot. 5. Odezwa „Polacy” autorstwa kierownictwa OUN

антибільшовицьким альянсом, який міг стати на заваді остаточному опануванню анексованих територій. Зрештою, інспірування взаємної антипатії поляків і українців радянськими спецслужбами стало однією з передумов ширшого українсько-польського конфлікту на Волині і в Галичині.

Насамкінець. Показовою є кадрова наступність у відпрацюванні НКДБ „польського питання”. 12 грудня 1940 р. військовий трибунал

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО.

А К Т

1941 года, марта 26 дня, гор. К и е в.

Начальник 2-го отдела НКГБ УССР - Ст. лейтенант Госбезопасности ЦВЕТУХИН, Начальник Внутренней тюрьмы НКГБ УССР - Ст. лейтенант Госбезопасности - НАГОРНИЙ, в присутствии Пом. Военного Прокурора КОВО - Военюриста 3 ранга - БАБИЯ, на основании приговора Военной Трибуналы Киевского Особого Военного Округа от 12 декабря 1940 года, утвержденного Военной Коллегией Верховного Суда СССР, согласно сообщения Председателя Военной Коллегии Верховного Суда СССР от 23 марта 1941 года за № 184/ш и предписания Народного Комиссара Государственной Безопасности УССР - Ст. Майора Госбезопасности тов. МЕШИКА от 25 марта 1941 г. привели в исполнение приговор на осужденной к высшей мере уголовного наказания - Р А С С Т Р Е Л У -

КУРЦВАЙЛЬ Стефанией Зигмундовной,
1911 г. рождения, уроженкой гор.
Стрельбичи, быв. Львовского воеводства,
жительницей г. Луцко, Галицкой области.

Смерть расстрелянной констатировали

Настоящий акт составлен в 2-х экз.

НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛА НКГБ УССР
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

НАЧ. ВНУТРЕННЕЙ ТЮРЬМЫ НКГБ УССР
СТ. ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

ПОМ. ВОЕННОГО ПРОКУРОРА КОВО
ВОЕНЮРИСТ 3-го Р А Н Г А -

Цветухин
/ЦВЕТУХИН/

Нагорний
НАГОРНИЙ

Бабия
БАБИЯ

Fot. 6. Protokół rozstrzelania Stefanii Zygmuntowej Kurcwał w dniu 26 marca 1941 r.

Київського особого військового округу засудив сімох польських мешканців міст Львів і Дубно як учасників антирадянської повстанської організації. Четверо з них – Лех-Юрій Вітковський, Владислав Дзядур, Стефанія Курцвайль, Броніслав Монковський – отримали вирок у вигляді вищої міри покарання – розстрілу. Вирок виконали у Києві 26 березня 1941 р. начальник 2-го відділу НКДБ УРСР старший лейтенант держбезпеки Фьодор Цветухін та начальник внутрішньої тюрми НКДБ УРСР старший лейтенант держбезпеки Нагорний³⁹. У 1944 р. той самий Ф. Цветухін, уже в чині полковника і начальника УМДБ (Управління Міністерства державної безпеки) у Рівненській обл., входить до керівного ядра операції „Сейм”, покликаної „остаточно вирішити польське питання” в західних областях УРСР⁴⁰.

Streszczenie

Polacy we władzach radzieckich na zachodnich terenach USRR (1939–1941)

W artykule na podstawie krytycznej analizy materiałów archiwalnych, badań współczesnej historiografii przeanalizowano komunikację władz bolszewickich i polskich obywateli na zachodnich terenach USRR w latach 1939–1941. Zbadano próby strony radzieckiej, by umocnić się na Kresach Wschodnich, manipulując nastrojami ich mieszkańców i skłócając Polaków z Ukraińcami. Sformułowano hipotezę, że stosowanie takiej techniki stało się jedną z przesłanek szerszego konfliktu ukraińsko-polskiego na Wołyniu i w Galicji Wschodniej, z którego skorzystali bolszewicy w celu opanowania tych terenów.

Summary

The Poles in Soviet authorities in western regions of USSR (1939–1941)

In the article on the basis of critical analysis of archive material, modern historiography researches, the communication between Bolshevik authorities and Polish

³⁹ ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6274, Контрольно-спостережна справа, арк. 256, 263, 269, 275.

⁴⁰ *Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych*, t. 6: *Operacja „Sejm”. 1944–1946*, Warszawa–Kijów 2007.

citizens of western regions in 1939–1941 was analyzed. The approaches of the Soviet side to take a hold of the eastern borders, manipulating with the citizen's dispositions, playing Ukrainians off against the Poles were explored. The hypothesis was developed, that the employment of such technology became one of prefaces to wider Ukrainian-Polish conflict in Volhynia and Galicia, which the Bolsheviks used to get hold of this territory.

Bibliografia

I. Źródła

Галузевий державний архів Служби безпеки України, Рівне (ГДА СБУ, Рівне), спр. П-6566.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-6574, Контрольно-спостережна справа.

ГДА СБУ, Рівне, спр. П-11331.

Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 6.

Держархів Івано-Франківської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 11.

Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 16.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 1339.

Держархів Рівненської обл., ф. Р-2771, оп. 2, спр. 4251.

Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 3.

Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 15.

Держархів Тернопільської обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 19.

Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych, t. 6: Operacja „Sejm”. 1944–1946, Warszawa–Kijów 2007.

Записник жителя с. Дермань Здолбунівського повіту Волинського воєводства, депутата Народних зборів Західної України Є. Кисільчука про перебіг Народних зборів, в: Реабілітовані історією. Рівненська область, кн. 2, Рівне 2009, s. 33–42.

II. Opracowania

Давидюк Р., *Репресивна політика радянського режиму проти національних меншин на Рівненщині у 1939–1941 роках*, в: Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, вип. 3–4, 2011, s. 86–95.

Жив'юк А., Марчук І., *Від „Дерманської республіки” до „Дерманської трагедії”: нариси історії українського визвольного руху в Дермані на Волині*, Рівне 2011.

Зашкільняк Л., Крикун М., *Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002.

- Калакура О., *Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті*, Київ 2007.
- Кучерепа М., Вісин В., *Волинь: 1939–1941 рр.*, Луцьк 2005.
- Мотика Г., *Від волинської різанини до операції „Вісла”. Польсько-український конфлікт 1943–1947 рр.*, Київ 2013.
- Стародубець Г., *Місіонери червоної влади (партійно-радянська номенклатура західноукраїнських областей в 1944 – на поч. 1946 рр.)*, Житомир 2016.
- Трофимович Л., *Українсько-польські відносини в 1939 році*, в: *У пошуках правди, Збірник матеріалі наук. конф. „Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”*, Луцьк 2003.
- Фалат О., *Перші радянські вибори на Рівненщині*, в: *Реабілітовані історією. Рівненська область*, кн. 3, с. 54–61.
- Чекмарев Виктор Иванович в: *Русская армия в Великой войне: Картотека проекта*: <http://www.grwar.ru/persons/persons.html?id=2194> (01.12.2017 г.)